

NE ZNÁMÁ SPOLEČNOST

POHLEDY
NA SOUČASNÉ
ČESKO

PAVEL
POSPĚCH
HOST

**PAVEL
POSPĚCH**

**NEZNÁMÁ
SPOLEČNOST**

**POHLEDY
NA SOUČASNÉ
ČESKO**

**NE
ZNÁMÁ
SPOLEČNOST**

**PAVEL POSPĚCH
BRNO 2021**

© Pavel Pospěch, 2021
© Host – vydavatelství, s. r. o., 2021
(elektronické vydání)
ISBN 978-80-275-1010-8 (PDF)
ISBN 978-80-275-1011-5 (ePUB)
ISBN 978-80-275-1012-2 (MobiPocket)

OBSAH

NEZNÁMÁ SPOLEČNOST⁹

PRIVATISMUS¹³

VENKOV²⁹

FRONTA⁴⁵

PŘIZPŮSOBIVOST⁶¹

AUTENTICITA⁷⁹

KLIMATICKÁ ZMĚNA⁹⁵

MĚSTA¹¹⁵

PRAVDA O COVIDU¹³³

KOLAPS¹⁵¹

SOCIOLOGIE¹⁶⁹

POZNÁMKY¹⁷⁹

NEZNÁMÁ SPOLEČNOST

Neznámé společnosti vždy podněcovaly naši zvědavost. Na výstavách o životě vzdálených kultur zažíváme zvláštní směs známého a cizího: jsou tu věci, které známe – jídlo, svatby, pohřby –, které však nabývají odlišných, neobvyklých forem. Vedle nich jsou povědomé formy jako zpěv nebo tanec, ale ty zase slouží úplně jiným účelům než těm, na které jsme zvyklí. Antropologická setkání s neznámými společnostmi jsou proto plná údivu a překvapení. Nejlepšími antropology naší vlastní společnosti jsou děti. Když děti objevují zákonitosti fungování společnosti, je to stejně fascinující jako na výstavě o Aztécích. Jsou tu pravidla, zákazy, principy, odměny a tresty a všechno to nějak drží pohromadě. Dílčí zkušenosti se spojují do smysluplných celků a společenský život náhle začíná dávat smysl. Jenom škoda, že tento antropologický

zápal dlouho nevydrží. Děti vyrostou, stanou se z nich dospělí a svět zevšední. Tedy ne svět: ten je stále stejný. To, co zevšední, je náš pohled na svět. Údiv vystřídá rutina, touhu po dobrodružství nahradí touha po jistotě. Neznámá společnost se stane známou.

Úkolem sociologie je postavit se tomuto procesu do cesty. Obecně rozšířená představa říká, že vědci činí neznámé známým. Není to docela pravda. Možná ještě důležitějším úkolem je *učinit známé neznámým*. Sociologové si všímají věcí, které se jeví jako známé a normální, a zpochybňují je. Nad tím, co jsme si zvykli považovat za samozřejmé, se sociologie pozastavuje a do zaběhnutého soukolí každodenního světa vnáší pochybnost: opravdu je toto jediná možná cesta? Jak se stalo, že něco pokládáme za přirozené? Jaké síly se skrývají za věcmi, které se dějí „samy od sebe“?

Podívat se na českou společnost jako na společnost neznámou znamená ptát se na věci, které v každodenním životě přehlízíme. Proč je v Česku tolik zahradních bazénů? Proč je každá trafika plná časopisů o jídle a bydlení? Proč se v českých městech nesmí pít alkohol na veřejnosti a proč jsme si toho ani nevšimli? Proč máme rádi vtipy o frontách na banány? Proč věříme vědě, ale neposloucháme její závěry? A proč volíme bohaté oligarchy s pocitem, že jsou jako my? V naší společnosti je tolik záhad, kolik jich je na výstavě o Aztécích, jenom jsme se odnaučili si jich všimat. Do některých z nich nahlédneme v této knize.

Neznámá společnost pojednává především o současném Česku, ale není to kniha diagnostická. Její snahou není podat soupis problémů, které naši zemi tíží – ty by se do jejího rozsahu možná ani nevešly. Spíše je průvodcem, který sleduje souvislosti mezi aktuálními společenskými tématy a na základě konkrétních příkladů se snaží obecně pojmenovat, co se s námi děje. Některá témata jsou tak nápadná, že je nelze přehlédnout: hned dvě kapitoly se věnují pandemii covidu-19 a toto téma se objevuje i v řadě dalších. Ještě větší hrozbu než pandemie představuje klimatická krize, v jejímž stínu budeme v nadcházejících dekádách muset žít – také o ní je v knize samostatná kapitola. Na řadu jiných témat se naopak nedostalo, i když by si pozornost zasloužila. To ale vůbec není špatně. Kameny, které na konci této knihy zůstanou neobrácené a kterých bude jistě mnoho, jsou příslibem pro další produktivní tázání.

Nápad napsat *Neznámou společnost* vzešel z diskusí v rámci kurzu *Sociologie pro nesociology*, který již několik let učím na Masarykově univerzitě. Ve výsledné knížce toho z původních přednášek mnoho nezbylo, zůstala v ní však počáteční ambice hledat ve světě každodennosti obrysy důležitých témat a poskytnout nástroje, kterými je lze pojmenovat. Zkušenost, kterou jsme se studujícími udělali a kterou jsem se snažil přenést na stránky této knížky, je taková, že hledání a pojmenovávání souvislostí je nejen důležité, ale také zábavné. Tak jako objevování neznámých společností.

PRIVATISMUS

S bazény jsme na tom dobře, s volební účastí ne. Proč jsou trafiky plné časopisů o vaření. Tuzemský privatismus je jako západoevropský privatismus na steroidech. Jak se z nás stali chalupáři. Český řidič je tajný agent privatismu. Jaký je rozdíl mezi přechytračením a krádeží. Komunismus skončil, ale my v něm stále žijeme.

Česká republika je velmocí zahradních bazénů. Bazén v Česku najdete v každé třetí zahradě a prodejci si pochvalují, že trh dál roste.¹ Z evropských zemí se s námi mohou měřit jenom Francie a Španělsko, případně – pokud započítáme i saunové bazénky – Finsko. Jak jsme takového úspěchu docílili a proč zrovna Česko, je trochu záhada. Nemáme sauny jako Finové a na rozdíl od Španělů či Francouzů nemáme ani subtropické klima. Co naopak máme, je sucho: počet obcí, které zakazují napouštění zahradních bazénů z vodovodu, každé léto roste a dosáhl už několika stovek. Přesto jsme se v počtu bazénů na hlavu stali evropskou špičkou.

VLASTNÍ BAZÉN

Zdánlivě nelogická posedlost vlastními bazény nemá svůj původ ani v podnebí, ani v přírodních podmínkách, nýbrž v kultuře. Sociologové v této souvislosti mluví o takzvané kultuře *privatismu*. Privatismus se obecně popisuje jako stažení se do soukromé sféry: privatisty se stáváme, když se naše úsilí a naše hodnoty upínají k rozvoji a naplnění cílů v oblasti soukromého vlastnictví. Vedle nákupu zahradního bazénu se nabízí i další spotřebitelské orientace – co třeba ten domek, na jehož zahradě jsme bazén zapustili? Češi patří v Evropě k těm, kdo si nejvíce váží vlastnického bydlení na úkor nájemního: ve výzkumu Sociologického

ústavu Akademie věd se přes 70 procent dotázaných shodlo na tom, že žít ve vlastním je „pro každého splněný sen“.² Respondenti se také shodovali na tom, že nájemní bydlení je znakem nedospělosti: být dospělým Čechem znamená žít ve vlastním, anebo o to aspoň usilovat.

Privatismus posunuje těžiště našeho zájmu dovnitř. V podmínkách privatismu se naše identita neopírá o příslušnost ke skupině či ke společnosti, nýbrž o to, co se vejde do prostoru uzavřeného stěnami nebo živými ploty našich obydlí.³ Průvodním jevem privatismu je proto i stažení se z veřejné sféry a nezájem o veřejné problémy. To pozorujeme i u nás: volební účast je v České republice dlouhodobě nízká a Čechů, pro něž je politika alespoň částečně „důležitou součástí života“, je podle posledního výzkumu European Values Study jenom 26 procent (evropský průměr přitom přesahuje 42 procent).⁴ U mladých lidí jsou tato čísla ještě vyšší: v mezinárodním průzkumu OECD prohlásilo téměř 60 procent mladých Čechů, že je politika vůbec nezajímá (z 39 sledovaných zemí jsou na tom hůře už jen mladí Litevci).⁵ Urbanista Richard Roland k tomu dodává, že v podmínkách privatismu nás politika zajímá jenom tehdy, když cítíme, že politická opatření ohrožují naši spotřebitelskou svobodu.⁶

Nárůst privatismu není zdaleka pouze českým fenoménem. Úpadek veřejné sféry a její vytěsnění sférou soukromou je v řadě západních zemí důležitým tématem a kritičtí výzkumníci zkoumají jeho

různé projevy. Klasické studie sociologa Roberta Putnama si například všímají úpadku takzvaného sociálního kapitálu – tedy spolkového a komunitního života, jehož vývoj Putnam zkoumal v Itálii a ve Spojených státech.⁷ Název jeho nejznámější knihy *Bowling Alone* odkazuje k bowlingu jako dříve oblíbenému rituálu amerického společenského života. Dnes si můžeme nechat postavit bowlingovou dráhu ve sklepě a kuželky si na ní srážet sami. Odklon od veřejného směrem k soukromému lze pozorovat nejenom, jak to dělal Putnam, na řídoucích řadách zájmových, odborových a dobrovolných organizací, ale také v rostoucí nedůvěře vůči veřejným institucím a zavedeným „značkám“ veřejného života. O ní svědčí stále se snižující účast ve volbách, nebo naopak podpora kandidátů, kteří se profilují jako anti-systémoví. Ve stažení se do soukromí nám pomáhají také technologie, počínaje těmi každodenními, jako jsou online nákupy. Kdo nakupuje online z domova, ten se těžko v samoobsluze potká se sousedem a domluví si partičku bowlingu na příští víkend. Pandemie covidu-19 nám umožnila prožít si vztah mezi privatismem a technologiemi s obzvláštní intenzitou.

Stažení se do soukromí bývá také někdy dáváno do souvislosti s procesem individualizace, kdy dochází k rozpadu společenských vazeb a nejužší rodina – rodiče a děti – se stává osamělou.⁸ Zároveň se proměňují naše hodnoty. Učíme se přemýšlet sami o sobě, o tom, kým *skutečně jsme* a jaký má náš život smysl. Snažíme se o dosažení vnitřního naplnění,

seberealizace, pocitu autentického prožitku. Tato orientace na sebe sama a hledání směrem dovnitř byly porůznu popsány jako *kultura narcismu*⁹ nebo *terapeutická kultura*.¹⁰ O našem vnitřním hledání však neví jenom náš terapeut. Ví o něm i prodejce doplňků k zahradním bazénům, a proto nám nabízí zahradní nábytek, který *vyjádří naši jedinečnou osobnost*. A ví o něm také zahradní architekt, interiérový designér a prodejce kuchyňských nožů. Ti všichni vědí, že skrze nákup jejich produktů vyjadřujeme svou identitu: to, kým skutečně jsme. Proto také není divu, že jsou prodejny novin a časopisů doslova obsazeny magazíny o bydlení, životním stylu a jídle. Lifestyleové magazíny nejsou pouze katalogem věcí ke koupi, ale také katalogem možností, jak být sám sebou. Politické a společenské tituly jim v situaci klesajícího zájmu o veřejné dění nemohou konkurovat: proto má časopis *Respekt* nižší náklad než *Chvilka v kuchyni*, a to i přesto, že *Chvilka v kuchyni* se o své čtenáře musí přetahovat s několika desítkami dalších titulů o vaření a gastronomii. Z trafik se staly výkladní skříně privatistických hodnot: ukaž nám, jak bydlíš. Ukaž nám, co vaříš, kam jezdíš na dovolenou a jaké sleduješ seriály. Nástrojem utváření sebe sama se stala soukromá spotřeba.

Přestože všechny tyto jevy můžeme pozorovat i za našimi západními hranicemi, je regionální forma privatismu specifická. Privatismus v postkomunistické Evropě je jako západní privatismus na steroidech, píše antropoložka Sonia Hirt.¹¹ Postupný

posun z veřejné sféry do sféry soukromé, který pozorujeme na Západě, probíhá v České republice a v dalších postkomunistických zemích formou překotného úprku. Orientace směrem k vlastnímu bydlení, vlastnímu bazénu či vlastnímu autu jako by byla vždy o stupínek silnější než u našich západních sousedů – a stejně tak i míra stažení se z veřejné sféry. Štěpící linie Východ–Západ se zde neobjevuje náhodou. Podle Hirt jde o dědictví komunistického režimu, který nás naučil, že všechno veřejné je podezřelé. Angažovanost ve veřejných věcech je kontaminována historií režimních rituálů, prázdných hesel a prvomájových průvodů. Všimněte si ostatně, že se u nás o mladých lidech, kteří mají chuť něco kolem sebe změnit, dosud pohrdavě říká, že jsou „svazáci“.

Komunistický režim ničil naši důvěru ve veřejnou sféru a zároveň nás tlačil směrem do sféry soukromé. Dobře známým výsledkem tohoto tlaku je české chalupářství: zatímco v roce 1945 bylo na území Česka evidováno přibližně osm tisíc chat a chalup, o čtyřicet let později se jejich počet blížil číslu čtyři sta tisíc.¹² Podle některých zdrojů jsou dnes Češi v počtu chat a chalup na osobu druhí na světě.¹³ Dalším známým výsledkem bylo vykrádání veřejného majetku ve prospěch soukromého zisku: krádeže materiálu nebo náradí z erárních zdrojů byly běžnou součástí každodenního provozu a vztah mezi soukromou a veřejnou sférou jimi byl jasně nastaven ve prospěch té první:

„Vypůjčit si“ materiál nebo nářadí z pracoviště pro osobní potřebu nebylo spolupracovníky považováno za porušení morálních norem a lidé tyto „vypůjčky“ často praktikovali už z toho důvodu, že řadu věcí nebylo možné si opatřit jiným způsobem. Řčení „Kdo nekrade, okrádá rodinu“ bylo v 70. a 80. letech běžné ospravedlnění těchto lidových parazitických praktik. Je třeba si totiž uvědomit, že rozkrádání státního majetku podřízenými bylo plýtváním pouze z pohledu vedoucích pracovníků, kteří měli majetek na starosti, protože museli najít za zmizelý majetek náhradu a splnit plán. Pro člověka, který si materiál či nářadí odnášel domů, by bylo naopak plýtváním nechat pro něj užitečné věci na pracovišti, odkud by je mohl odnést někdo jiný.¹⁴

Každodenní přítomnost této drobné korupce a její nevyhnutelnost naučily celé generace mít na paměti především vlastní prospěch, bez ohledu na oblast veřejného a kolektivního. Kolikátí na světě jsme dnes v tomto žebříčku, těžko říci.

Důvodem, proč se k tomuto známému tématu vracet, je, že jednání, o němž je řeč, je nám povědomé – a to i bez znalosti nedávné historie. Jde o část privatismu, o níž jsme dosud nemluvili, a přitom je klíčová. Étos privatismu velí zaměřit se na privátní zájmy. Pokud v cestě stojí veřejná pravidla, nezbyvá než je obejít. Obcházení pravidel by nám

jindy vadilo, ale v privatistické společnosti *se to tak nebere*: často se to bere přesně opačně. Sociolog Sorin Matei ve studii z Rumunska ukázal, jak se schopnost nabrat si ze státního a přitom se příliš nenadřít stala v této vysoce privatistické společnosti měřítkem úspěchu.¹⁵ Získat *sinekuru* neboli výnosné zaměstnání, při kterém mám čas věnovat se svým privátním zájmům, je považováno za známku úspěchu. „Ve Spojených státech je všechno naopak,“ diví se v Mateiově výzkumu jeden z respondentů, rumunský lékař se zkušenostmi ze zámoří. „Do práce se člověk musí vystrojit, kdežto na party se chodí v neformálním oblečení.“ Jako kdyby Američané nevěděli, že to skutečně důležité se děje právě v soukromém životě – a do práce se chodí jen tak, aby se neřeklo. Zařídit se tak, abych se pod záminkou práce mohl věnovat svým soukromým aktivitám, není ostuda, ale úspěch: podívejte se, jak se mi podařilo přechytračit systém!

VLASTNÍ VOLANT

Málokde se u nás setkáte s tolika příklady *přechytrávání systému* jako na tuzemských silnicích. Málokterá oblast v sobě tak viditelně snoubí obě charakteristiky privatismu: zaměření na soukromou sféru a vypočítavý vztah k obecným pravidlům. Vezměme si například měření rychlosti: Česká republika je jednou z mála evropských zemí, kde se mohou bez